

Avslutning

I LAGERLÖFS VERK ÄR LÄSNING högst närvarande. I *Mårbacka* beskriver hon hur hennes mor och faster läser Tegnér och Runeberg högt för hennes far; Selma läser själv högt för sin mor ur Friedrich Nösselts *Allmänna historia för fruntimmer* i *Ett barns memoarer* och i *Dagbok* blir hon ertappad av sin morbror med en fransk historiebok hon uttryckligen förbjudits att läsa.⁸⁸⁶ Läsningen är i alla tre exemplen en vardaglig handling, och även när det är fråga om tyst läsning, som i det sista fallet, är den också en social handling. Läsningen äger rum gemensamt, eller är ett samtalsämne. Den otillåtna läsningen av den franska boken leder till att Selmas morbror låter nyckeln till boksåpet sitta i ”så att du får läsa Walter Scott så mycket du vill och låter andra böcker vara i fred”.⁸⁸⁷ Åtminstone två, kanske tre, av de sätt att engagera sig i texter (*modes of textual engagements*) som beskrivs av Rita Felski återfinns alltså i dessa passager: kunskap tycks vara en drivkraft i läsningen av Nösselts historiebok, och det är Selmas kunskapsörst som får henne att överskrida gränserna för lämplig läsning för en flicka; hon blir fångslad av läsningen om tortyren under franska revolutionen, men tycks också längta efter att få uppleva läsningen som chock; Walter Scott representerar böcker att sluka och fångslas av, det vill säga läsning som förtrollning.

Breven från allmänheten ger en mångfasetterad bild av läsning. De beskriver tyst läsning i enskildhet och läsning tillsammans med andra i sociala sammanhang och i hemmet. Drivkrafterna varierar också, och är ännu oftare kombinerade: brevskrivarna läser för att beröras och känna igen sig, men även för bildning och begrundan. Genom läsningen kunde de också känna en nationell gemenskap eller en längtan efter att uppleva de delar av landet – i

synnerhet Värmland – som Lagerlöf skildrat. Litteraturen som underhållning, som nog får tros ha varit en stark drivkraft för många läsare under denna period, är dock inte så betonad i breven.⁸⁸⁸ Detta kan bero på att brevskrivarna av vördnad för författaren valde att betona andra aspekter än ”onyttig” nöjesläsning. Redan det tidiga 1900-talets läsare hade klart för sig att Lagerlöfs verk tillhörde ett höglitterärt kretslopp, som borde uppskattas för estetiska kvaliteter snarare än sitt underhållningsvärde.

Men ännu mer framträdande i breven är de etiska och emotionella aspekterna av läsningen. Lagerlöf ses som en god författare och hennes texter som moraliskt goda. Läsningen av henne uppfattas på så vis som en självförbättrande handling. Den numera ofta kritiserade men också vanliga idén om litteraturläsning som självklart av godo är starkt levande i breven från allmänheten, åtminstone när det gäller just Lagerlöfs texter.⁸⁸⁹

Läsningen spänner också över ett brett känslregister, som kommer till utförligt uttryck i många brev: från hänförelse och njutning till längtan, tårar och rysningar. Med andra ord beskrivs känslorna ofta som förankrade i kroppen – de framkallar ”symptom” som involverar det bankande hjärtat, den darrande handen och det av tårar fuktade ögat, både hos män och kvinnor. De läspraktiker som beskrivs är betydligt oftare kroppsliga och emotionella än intellektuella, fastän också sådana exempel finns.

Men breven belyser också en mängd faktorer som kunde hindra läsning: dålig tillgång till litteratur (även om det stod bättre till med Lagerlöfs verk än med andra författarskap), avsaknad av pengar och brist på avskildhet. Att så många vände sig till Lagerlöf med böner om att hon skulle skicka en bok visar tydligt att det fortfarande var en lyx för många att kunna köpa böcker. Här framträder Lagerlöfs många publikationer i tidningar, tidskrifter och kalendrar som mer nåbara vägar till hennes författarskap än bokpublikationerna. Men inte ens tidningarna var åtkomliga för alla. Så här skriver en ung man till Lagerlöf 1909:

Jag har läst i tidningar, som jag kunnat få låna, så mycket om Frökens böcker och Fröken själf. Och önskat mycket att få låna dem och läsa. Men jag hvett ej utaf någon som har dem och själf är jag en fattig föräldralös gosse som försörjer mig med att arbeta på ett sågverk för en liten ringa dagspenning. Så jag har ej råd till att själf köpa dem, ty de äro så dyra i bokhandeln. Nu kommer jag till Frö-

ken själf, och ber ödmjukast om att Fröken måtte vara så innerligt snäll att skicka mig en af sina böcker. Jag tycker så mycket om till att läsa. Men jag har inga böcker, blott några små skräphäften som jag fått låna af en kamrat. Och nu är det snart jul med flera hälj-dagar och de blifva så långa för en sådan som mig som ej har råd att köpa tidningar. De jag hyr ett litet rum utaf äro också fattiga så att dem hafva ej heller några.⁸⁹⁰

Detta är ett brev från en som *vill bli* läsare, men som är praktiskt och ekonomiskt hindrad. I Mats Dolatkahns undersökning av barns och ungas läspraktiker 1900–1940 framkommer att hem, skola, informella nätverk och bokmarknad försåg läsarna med skönlitteratur och andra skrifter.⁸⁹¹ Den unge daglönaren i brevet ovan verkar i viss mån ha utnyttjat informella nätverk ("några små skräphäften som jag fått låna af en kamrat"), men inte ha haft tillgång till övriga kanaler för litteraturförsörjning. Texter i tidningar och tidsskrifter samt adaptationen av Selma Lagerlöfs berättelser till andra medier – radio, film, teater – innebär också att det ofta var andra texter än de romaner som anses vara hennes storverk som hamnar i centrum för läsarnas intresse; till exempel nämns "Tösen från Stormyrtorpet" av många. Talet "Vädjan till Amerika" är också en kort och relativt okänd text i författarskapet, men det fick ett stort genomslag genom radioframträdandet för amerikansk publik.

En del av de aspekter vi diskuterat i de föregående kapitlen knyter an till tidigare studier av brev till författare från läsare och allmänhet. De starkaste beröringspunkterna med tidigare forskning rör beundrarbrev, där en publik uppfattning av författaren, hans biografiska legend, är starkt närvarande. De anonyma beundrarbrev till lord Byron som Corin Throsby undersökt har, liksom breven till Lagerlöf, inte getts ut eller inkluderats i Byronforskningen. I likhet med breven till Lagerlöf uttrycker dessa brev ett starkt intresse inte bara för Byrons poesi, utan också för hans person. Byrons kvinnliga beundrare känner sig genom hans poesi få tillträde till en annan verklighet, och de längtar efter kontakt med författaren och skriver som om de kände honom.⁸⁹² Detta överensstämmer till stor del med beundrarbrev till Lagerlöf. Både Byron och Lagerlöf skapade en biografisk legend, och i deras texter finns biografem som väckte genklang hos läsarna. Hos Byronläsarna är tendensen att likställa författare och centrala karaktärer större – de tilltalar honom exempelvis som "Childe Harold" efter hans kända episka dikt.⁸⁹³ Men även de som skrev till

Selma Lagerlöf färgades i sitt tilltal till henne av hennes verk, inte minst hur berättaren gestaltades i dem och av sagan som diktform.

T. R. Wright understryker svårigheten att generalisera om de läsare han studerar, det vill säga Thomas Hardys läsare – ett författarskap samtida med Lagerlöfs. Hardys publik var liksom Lagerlöfs mycket heterogen när det gäller sociala omständigheter, vilket förstås har att göra med förändrade publikationsformer och litteraturens ökade tillgänglighet för den läsande allmänheten.⁸⁹⁴ En aspekt av de brev från okända beundrare som Hardy mottog är enligt Wright att de identifierade sig med karaktärer. I breven från de många kvinnor vid namn ”Tess” som läst *Tess of the d’Urbervilles* (1891) betraktades Hardy som någon som verkligen förstod kvinnor och karaktären Tess som någon som brevskrivarna delade många erfarenheter med.⁸⁹⁵ Dessa läsare av *Tess* ger alltså uttryck för det som Felski kallar *allegiance*, att skapa en allians med en karaktär och identifiera sig genom samhörighet och tillgivenhet.⁸⁹⁶ Här finns en tydlig parallell mellan Hardys läsare och Lagerlöfs: de anförtror sig till författaren som någon som förstår dem och genom sina verk har erkänt deras egna erfarenheter. Enligt Judith Lyon-Caen förekom detsamma i breven till Balzac. Hans romaner skildrade den gifta borgerliga kvinnans livsleda på ett sätt som kvinnliga läsare kände igen sig i.⁸⁹⁷ De beundrarbrev till Walter Scott som diskuteras av Robert Mayer placerar inte på samma sätt den litterära texten i förgrunden, utan uttrycker främst en beundran för författaren. Men Mayer framhåller att eftersom det tidiga 1800-talets fans till skillnad från det sena 1900-talets inte hade tillgång till några andra produkter från upphovsmannen än just text – inga bilder eller filmer som gjorde att man kunde imitera kändisens stil, till exempel – så spelade ändå texterna den centrala rollen. Scotts beundrare imiterade ofta hans texter, skrev sina brev i litterär stil eller skickade med egna hyllningsdikter.⁸⁹⁸ Denna ”mimetism”, som Lyon-Caen benämner det, återfinns även i breven till Balzac och Sue.⁸⁹⁹

Att läsa världen genom romanen är också något som Balzacs och Sues läsare ägnar sig åt. Som nämnts spelar berättelsernas verklighetsbakgrund en viktig roll för många läsare. Den stora skillnaden är författarskapens inriktning och estetik. Medan Balzac var en realist som ville skildra det franska samhället i alla dess skepnader hade Lagerlöf en annan profil. Hon beskrev förstås också verkligheten, men utan samma realistiska anspråk. Hennes anspråk var snarare att ”framlocka det poetiskt sköna ur de tarfligaste förhållanden”, som hon skrev till Sophie Adlersparre vid sin debut.⁹⁰⁰ Men samtidens

verklighet är ändå mycket närvarande i breven till Lagerlöf. Ideologiska och politiska frågor kommer på tal, liksom frågor om litteraturens plats i skolan och nya pedagogiska idéer. Framför allt tycks Lagerlöfs berättelser om fattiga, utsatta och sårbara människor ha påverkat allmänhetens bild av henne som någon som också människor utan bildning och utan socialt och ekonomiskt kapital vågade närma sig. Liksom Sues kvinnliga läsare, som identifierade sig med kvinno-skildringen i följetongsromanen *Mathilde* (1844–45), kände sig Lagerlöfs läsare sedda av hennes texter: de upplevde både igenkänning och erkännande genom de fiktiva berättelserna.⁹⁰¹

Lyon-Caen beskriver också själva handlingen att skriva till författaren som att ”träda ut ur mörkret”.⁹⁰² Att själva brevskrivandet har en identitetsskapande funktion är något som framhållits av många brevforskare.⁹⁰³ Att skriva till Selma Lagerlöf var att överskrida en gräns – mellan den okända, vanliga människan och den kända, uppburna författaren. Detta avstånd mellan sociala och kulturella domäner är påtagligt i de allra flesta brev, men det finns också många exempel på brevskrivare som vill träda ut ur det okända och låna legitimitet från författaren de skriver till.

Läsare som vill bli författare utgör en betydande kontingent av korrespondensen till Walter Scott enligt Mayer, och han skiljer dessa ”klienter” som vill placera sig själva under den store författarens beskydd, från ”fans”, som uttrycker sin beundran utan att be om stöd, råd eller förmedling av kontakter.⁹⁰⁴ En skillnad mellan breven från aspirerande författare (*clients*) i breven till Scott och dem till Lagerlöf är att många av de exempel Mayer finner i sitt material är författare som redan var publicerade då de tog kontakt med Scott, eller som senare blev etablerade som författare. I breven till Lagerlöf återfinns i högre grad den ”okända kontinent av vardagligt skrivande” som Lyons diskuterar.⁹⁰⁵ Breven från aspirerande författare visar också att även människor som inte hade en naturlig tillgång till litteraturen eller ens till bildning mer än på grundläggande nivå, ändå ägnade sig åt skrivande och ibland – som i fallet Axel Möndell – lyckades publicera sig och tjäna pengar på sitt författarskap.

Jämfört med Scott är skillnaden förstas ett århundrade: Scott var verksam i början av 1800-talet och fram till Lagerlöfs livstid i början av 1900-talet hade vanliga människors möjligheter till utbildning och läsning blivit större, liksom möjligheten till social rörlighet. Elizabeth McHenry understryker i sin studie av 1800-talets afrikansk-amerikanska läsare läsningens transformativa funktion, inte bara för individen utan för samhället som helhet.⁹⁰⁶ Fastän förutsätt-

ningarna skiljer sig drastiskt mellan de sammanhang som McHenry beskriver och dem som är aktuella för Lagerlöfs läsare, är det tydligt att läsningen även för dem har en transformativ potential. Den kunde förvandla den läsande till en skrivande, en som kunde sätta ord på och gestalta sin egen historia.

Denna studie har utgått från ett socialt förankrat läspraktikbegrepp. En av huvudpoängerna i Michel de Certeaus läspraktikbegrepp är att läsning aldrig är ett passivt mottagande av text. Läsaren uppfinner något som inte anpassar sig till författarens intention.⁹⁰⁷ Samtidigt styrs läsningen genom olika hierarkiska ordningar som utövar kontroll över läsaren, exempelvis expertläsares tolkningsföreträdare och skolans läsundervisning.⁹⁰⁸ Metaforen *reading as poaching* (läsning som tjuvskytte) kan alltså förstås som att läsaren är på någon annans territorium när hen hävdar sin rätt till texten. Denna sorts läsning gör på olika sätt motstånd mot påbjudna tolkningar.

Flera studier av historiska läsare kan sägas bekräfta de Certeaus idé. Den inneboende oförutsägbarheten i vardagliga läsningar uppmärksammas av Dolatkah, som finner exempel på läsning av Bibeln i underhållningssyfte i miljöer där tillgången på böcker var skral.⁹⁰⁹ Även Jonathan Rose pekar på risken att förutsätta att viss sorts litteratur genererar ett visst slags läspraktik och exemplifierar med populära billiga folkböcker (*chapbooks*) med äventyr och sagor lästa som om de vore sanna.⁹¹⁰ I breven till Selma Lagerlöf finns också vissa belägg för att verklighetsbakgrunden betonades av läsare, men kanske inte lika bokstavligt som i de dokumenterade läsningar Rose undersöker. Den röda tråden i breven till Lagerlöf är känslorna som används för att beskriva läsoplevelsen. Den känslosamma läspraktikens effekter kunde vara både inlevelse och medkänsla på ett mer allmänt plan, och att känna igen sig och bli berörd på ett mer personligt plan. Det finns också en tydlig tendens att läsarna ser Lagerlöfs verk som samtidigt underhållande och självförbättrande. Underhållande är dock inte ett ord som används av brevskrivarna. Underhållningsläsningen kommer snarare till uttryck genom att man beskriver spänning och inlevelse. Det självförbättrande finns också som ett inslag i den religiösa och begrundande läsningen, där läsare ofta återkom gång på gång till samma textställen.

I dessa sammanfattande kommentarer om vilka läspraktiker breven beskriver kan det också vara på sin plats att säga något om vad boken inte omfattat. För en stor del av den läshistoriska forskningen spelar olika läsgemenskaper en viktig roll. Breven ger inte en tydlig bild av den kollektiva läsning som kunde

äga rum i olika föreningssammanhang, exempelvis inom nykterhetsrörelsen som undersökts av Kerstin Rydbeck.⁹¹¹ Inte heller läsning i olika sociala grupper, exempelvis arbetarrörelsens läsning, läsning i frikyrkliga sammanhang eller i olika läsecirklar, har kunnat belysas genom vårt material. I kombination med andra material såsom föreningsarkiv eller biblioteks utlåningslistor skulle breven kunna belysa läsning inom vissa grupper, organisationer eller på särskilda platser. Men breven placerar framför allt individens och den individuella brevskrivarens erfarenheter och läsupplevelser i centrum.

Breven är inte heller ett tillräckligt material för att kunna uttala sig om hur litteraturen distribuerades till läsarna under perioden. Många kommenterar att det är svårt att få tillgång till litteratur och önskar sig en bok av Lagerlöf, andra ber om böcker till skolbibliotek eller kommenterar läsning i skolan. Men ofta uttalar sig läsarna inte om *hur* de kommit över texter av Lagerlöf och därför är det omöjligt att göra sig en helhetsbild av detta.

Läsning i relation till plats är ytterligare en aspekt som vi inte kunnat utforska tillräckligt i denna bok. På ett sätt är vårt material alltid kopplat till en plats – geografiskt via avsändarort och genom brevskrivarens beskrivning av sina egna omständigheter. Även här skulle breven kunna utgöra ett supplerande material till uppgifter om läsning i skolan, kyrkan, läsecirklar, utlån på bibliotek på en särskild ort, liksom Christine Pawleys studie från en ort i Iowa.⁹¹²

Sammanfattningsvis kan den här stora brevsamlingen ligga till grund för många andra slags studier, som tydligare renodlar en aspekt och kompletterar med andra källor för att utreda denna. En intressant ingång att utforska vidare är de aspirerande författarna som endast delvis har utretts här. Vilka var dessa och vad skrev de? Medskickade manuskript och andra bilagor till breven är inte lagrade i samma pärmar som breven på Kungliga biblioteket, utan finns i en separat avdelning.⁹¹³ Medsända litterära texter skulle, tillsammans med de texter avsändarna skrev in direkt i breven, kunna ge en bättre uppfattning om litterära skrivpraktiker hos allmänheten. Att mer systematiskt gå igenom vilka aspirerande författare som tycks ha fått stöd kan också komplettera det vi redan vet om författare som Lagerlöf på olika sätt bistod, bland andra Gerda Ghobé, Viktor Myrén och Ida Bäckmann.

Systematik är svårt i ett material som detta: handskrivna dokument, retoriskt utformade för att tilltala mottagaren och för att tjäna avsändarens specifika syften, men samtidigt historiska utsagor om läsning, levnadsomständigheter och händelser i omvärlden. Mayer beskriver samma problematik i sitt

material, och inspirerad av de spatiala praktiker de Certeau beskriver i *The Practice of Everyday Life* kallar han sin metod en serie av ”de Certeau-vandringar eller strövtåg”.⁹¹⁴ Detta gör han för att understryka att en taxonomi av olika typer av brev eller relationer mellan brevskrivare och mottagare inte är möjlig att åstadkomma.

De ”vandringar” och ”strövtåg”, de vägar vi har vandrat genom materialet i denna bok, stannar upp vid övergripande aspekter såsom breven som vardagskrivande och breven som utsagor om läspraktiker, men också vid särskilda sammanhang eller brevanledningar som framträtt som särskilt viktiga i brevsamlingen som helhet: böner om ekonomisk hjälp, brev från skolvärlden och brev som på olika sätt placerar sig i en nationell diskurs.

Den mest genomgående metoden i denna bok, liksom i läshistorisk forskning generellt, är historisk contextualisering. Vissa typer av brev har krävt en mer grundlig undersökning av de historiska sammanhangen för att de ska bli begripliga. I kapitlen om skolvärlden och nationella läspraktiker har de historiska sammanhangen fått stå i centrum. När det gäller läsande och skrivande (det vill säga breven som diskursiva konstruktioner) har vi haft hjälp av olika typer av teori. Brev om ekonomisk hjälp har vi belyst med hjälp av socialhistoria och med hjälp av begreppet sårbarhet, som bidragit till förståelsen av hur brevskrivarna skriver fram och taktiskt använder sin sårbarhet, samtidigt som de även i realiteten var i mycket utsatta positioner. För läspraktiker har vi tagit stöd i postkritikens diskussion av vardaglig läsning för att kunna urskilja läsarnas olika drivkrafter och gensvar på Lagerlöfs texter. Ett problem med postkritikens teorier är att den trots sitt intresse för en icke-akademisk vardagsläsning bygger sin teori på ett fåtal exempel, ofta med utgångspunkt i de litterära texterna och inte i utsagor om läsning.⁹¹⁵ Därför är det intressant att sammanföra dessa teoretiska konstruktioner med historiska vittnesmål om läsning. Dessa bekräftar till viss del teorin. Åtminstone igenkänning, förtrollning och kunskap är starkt förekommande i brevens berättelser om läsning. Men breven kan även komplettera teorierna, inte minst med religiös läsning som en form av begrundande men också kritisk läspraktik. Här uppstår den ovanliga situationen att den troende läsaren (i synnerhet de frikyrkliga läsarna) kan befinna sig i en position som expert visavi både texten och författaren.

Vi har varit förhållandevis generösa med citat från breven. Ändå kan vi omöjligt göra rättvisa åt alla de berättelser om drömmar, arbete, sjukdom, familjetragedier, ekonomiska trångmål och arbetslöshet som breven innehåller.

I långa stycken utgör breven och även denna bok en biografi, men en biografi över de många och okända. Ett vanligt tillvägagångssätt när forskare hanterar denna typ av material är att inordna de individuella berättelserna i en stor berättelse. I viss mån är det också detta vi har gjort – placerat de individuella utsagorna om fattigdom, skola och nationell gemenskap inom större berättelser om denna periods sociala, utbildningshistoriska och politiska historia. Mikrohistoria innebär dock enligt historikern Sigurður Gylfi Magnússon att motverka inflytandet från de stora berättelserna (eller *metanarratives*, som Magnússon benämner dem). Ett grundantagande inom mikrohistoria är att man genom att ändra skalan på det som observeras kan göra nya iakttagelser.⁹¹⁶

Kan då alla små berättelser om läsning säga något om läsningens historia? Det menar vi att de gör, men att konstatera detta är inte samma sak som att det går att syntetisera en stor berättelse utifrån dem. I vårt fall kan vi exempelvis säga att den stora berättelsen om mäns läsning som mer distanserad och mindre känslomässig än kvinnors motsägs av de manliga brevskrivarnas berättelser om kroppsliga reaktioner och inlevelse i fiktionen. Att den begründande omläsningen förlorade i betydelse i takt med romanmarknadens expansion och att underhållningsläsningen blev en dominerande läspraktik stämmer möjligen på ett generellt plan; samtidigt är det intressant att den begründande omläsningen lever kvar parallellt och att många kristna läsare såg Lagerlöf som en författare som gjorde tron mer tillgänglig för allmänheten.

Läshistorikern Barbara Hochman gör en intressant iakttagelse om skillnaden mellan litteraturens historia och läsningens historia. Medan litteraturhistoria reflekterar en konsensus om vissa utvalda texters värde och betydelse, betonar läshistorien i allmänhet betydelsen av all läsning och alla läsare.⁹¹⁷ Det finns ingen kanon av läsare; istället har den läshistoriska forskningen styrts av de material som finns tillgängliga, eftersom vanliga människors läsning i historisk tid endast i undantagsfall är dokumenterad och bevarad för eftervärlden. Detta är också läshistoriens problem: att förhålla sig till de anekdotiska och exceptionella fall som faktiskt finns tillgängliga som källor idag.

Breven till Selma Lagerlöf liksom andra brev till författare är förvisso anekdotiska, privata och svåra att generalisera utifrån. Men det rör sig ändå om ett stort material – i Lagerlöfs fall tusentals brevskrivare som under en period av ett halvsekel skriver om sig själva, om hur de uppfattade författaren och om sin läsning av hennes texter. I Sverige finns det troligen endast en samling av brev till författare som är ännu mer omfattande: breven till Astrid Lindgren.

Det är intressant att det är två kvinnliga författare, med stora likheter: ett tydligt tilltal till läsaren i texterna, en förankring i det svenska landskapet och en offentligt tillgänglig författarroll.

För den som vill lägga nästa pusselbit i den svenska läsningens historia vore breven från allmänheten till Astrid Lindgren en spännande utgångspunkt. För den som rör sig längre fram i tiden förändras källäget drastiskt. Idag finns en ovanligt stor tillgång till vanliga läsares utsagor om läsning, men i en annan form: som recensioner hos nätboklådor och i sociala medier, inklusive plattformar som är till just för att dela recensioner av böcker. Det är troligen få författare som idag får handskrivna brev från allmänheten, åtminstone inte i mängder motsvarande Lagerlöfs, även om e-post i vissa avseenden har ersatt det handskrivna brevet. Detta är förstås ett symptom på brevskrivandets utdöende i största allmänhet. Det identitetsskapande som det tidiga 1900-talets brevskrivare ägnade sig åt i sin brevskrivning äger idag rum på helt andra arenor.